

Denken over musealisering

Pleidooi voor een theoretisch kader voor historisch onderzoek naar cultuurbehoud*

Amber Struyk Steeds meer cultuurgoederen worden bewaard en in vitrines gezet. Wetenschappers raken geïnteresseerd in dit proces. Maar wat onderzoeken ze precies, vraagt Amber Struyk zich af, en hoe doen ze dat? Struyk zoekt naar een theorie over musealisering en komt twee ontoereikende aanzetten tegen van de cultuurhistorici Lübbe en Pomian.** Zij heeft een idee over hoe de historici te werk kunnen gaan.

Regelmatig wordt er in Nederland historisch onderzoek verricht naar (onderdelen van) cultuurbehoud. Met cultuurbehoud bedoel ik de organisatie van het behoud van en de zorg voor alle tastbare cultuuruitingen die uit het verleden zijn overgebleven met de intentie om deze aan toekomstige generaties over te leveren. Zo is er onderzoek gedaan naar de geschiedenis van musea en het verzamelen in Nederland. (De Jong, Lemmens en Van Thiel 1985; Bergvelt en Kistemaker 1992; Bergvelt, Meijers en Rijnders 1993; Heijbroek 1995) Opvallend aan al deze onderzoeken is het ontbreken van een theoretisch kader. Het doel van dit artikel is om een aanzet te geven tot het denken over zo'n kader. Dit gebeurt op basis van een kritische evaluatie van enkele theorieën die een verklaring bieden voor de ontwikkelingen in het cultuurbehoud.

In het debat over de interpretatie van die ontwikkelingen speelt het begrip musealisering een sleutelrol. Musealisering is echter een verwarrende term door de verschillende beteke-

nissen die eraan worden toegekend. In de eerste plaats wordt de term gebruikt voor de beschrijving van de tendens om steeds meer cultuurgoederen voor de ondergang te behouden, in de tweede plaats wordt er de veranderde omgang van subjecten met (cultuur)objecten mee aangeduid.

Dit artikel gaat daarom eerst in op de afbakening, reikwijdte en verklaring van musealisering. Daarna volgt een kritische bespreking van de musealiseringsthese van Hermann Lübbe. Vervolgens komt de betekenisverandering aan bod die objecten ondergaan door ze te musealiseren. In dit kader wordt de theorie van Krzysztof Pomian besproken, die de ontwikkelingen in het cultuurbehoud in een breder historisch verband plaatst. Tenslotte wordt een aanzet gegeven tot het denken over een theoretisch raamwerk voor het onderzoek naar cultuurbehoud.

Musealisering als fenomeen

Het woord musealisering is zo'n twintig jaar oud. (Sturm 1991, 11-13 en 104-109) Onder de toenemende musealisering wordt doorgaans de tendens verstaan om al het cultuurgoed te bewaren, te beschermen en te herstellen, opdat het niet verloren gaat. De mate waarin het cultuurgoed voor de ondergang behoed wordt, neemt toe evenals het aantal gebieden waarop de musealisering zich richt. Eva Sturm inventariseerde de punten waarop volgens een aantal cultuurtheoretici de toenemende musealisering tot uitdrukking komt. (Sturm 1991, 14-21) Zij maakt daarbij onderscheid tussen musealisering binnen en buiten musea.¹ Sturm verwijst met name naar de Duitse auteurs Hermann Lübbe en Gottfried Fliedl en zo nu en dan haalt ze voorbeelden aan van de Franse auteurs Jean Baudrillard en Henri Pierre Jeudy. De Duitse cultuurtheoretici baseren zich vooral op cijfers en waarnemingen die betrekking hebben op de Duits sprekende landen in de periode na de Tweede Wereldoorlog.

Afbakening

Het proces van de toenemende musealisering met betrekking tot musea komt tot uitdrukking in:

- de stijging van het aantal musea;
- de oprichting van nieuwe soorten musea. Dit zijn vooral niet-kunstmusea, zoals het regionaal historisch museum, het ecomuseum en het bedrijfsmuseum;
- de uitbreiding van het aantal verzamelgebieden van musea. Er is in principe geen beperking in het soort objecten dat voor musealisering in aanmerking komt: van gebruiksvoorwerpen (die vaak door openluchtmusea verzameld worden) tot kunstvoorwerpen (bijvoorbeeld in kunst- en designmusea), van heel oude objecten (zoals archeologische collecties) tot hele jonge objecten (bijvoorbeeld in musea voor

moderne kunst). Musea richten zich ook op allerlei onbekende en onorthodoxe verzamelgebieden;

- het ontstaan van museumcomplexen. In Nederland bijvoorbeeld het Museumpark in Rotterdam en het Museumplein in Amsterdam, waar een aantal musea bij elkaar staat;
- de opvatting musea te beschouwen als cultuurpolitieke massamedia. Hiermee bedoelt Sturm dat musea door hun tentoonstellingen publiek kunnen trekken en beïnvloeden. Zij stellen zich ook steeds educatiever op;
- de sterk toegenomen bezoekersaantallen van musea.

De toenemende musealisering buiten het museum heeft betrekking op:

- objecten die niet in museumgebouwen passen. Het gaat hier zowel om afzonderlijke bouwwerken als ensembles (dorps- en stadsgezichten);
- hele dorpen inclusief de bewoners (denk bijvoorbeeld aan het museumdorp de Zaanse Schans);
- de natuur, bijvoorbeeld de bescherming van natuur- en landschapsgebieden uit milieu- of culturele en/of toeristische overwegingen;
- industrieel erfgoed, ofwel het behoud van technische objecten en fabriekscomplexen die oorspronkelijk puur om hun economische nut gewaardeerd werden;
- steeds jongere objecten. Het musealiseringproces betreft niet alleen objecten uit het verleden, maar ook die uit het heden en in de toekomst. De drang om te anticiperen op de toekomst is zo groot dat objecten niet eerst oud hoeven te worden om voor behoud in aanmerking te komen;
- automusealisering. Dit betekent dat iemand met behulp van geavanceerde technieken zijn of haar eigen herinnering als een film kan

laten afspelen. Voor Sturm is het de vraag of dit de ultieme vorm van musealisering is... (Sturm 1991, 21)

Reikwijdte

Omdat het musealiseringproces zo breed en veelomvattend is, is het moeilijk om de precieze reikwijdte ervan aan te geven. Wel kan er ruwweg een indeling gemaakt worden in macro-, meso- en microniveau. Op macroniveau gaat het om internationale instellingen en vraagstukken over het behoud van cultureel erfgoed; te denken valt bijvoorbeeld aan de samenstelling van een Werelderfgoedlijst door Unesco. Tot het mesoniveau kunnen de nationale politiek en museale instellingen gerekend worden. Op dit niveau komen kwesties als uitbreiding van het aantal musea en het verzamelgebied van musea aan de orde, waarbij hun beperkte opslagcapaciteit en gebrekkige middelen in aanmerking moeten worden genomen; een voorbeeld hiervan is in Nederland het idee van de Collectie Nederland. Op het microniveau staat het publiek binnen een land of regio centraal en wordt bijvoorbeeld de publieke belangstelling voor het cultureel erfgoed of de invloed van de toenemende musealisering op het publiek onderzocht. Zo voerde Marieke Severens (1995) een onderzoek uit naar de clustering van musea in het Museumpark te Rotterdam. Deze clustering wordt door bezoekers weliswaar positief beoordeeld, maar leidt niet tot meer museumbezoek.

Verklaringen voor musealisering

Het proces van de toenemende musealisering beslaat een groot aantal uiteenlopende ontwikkelingen op het gebied van cultuurbehoud. Maar wat is de gemeenschappelijke noemer op basis waarvan deze ontwikkelingen worden samengenomen? Volgens cultuurtheoretici is er sprake van een ongekende massale 'historisering'. (Sturm 1991,

13-14) De westerse samenlevingen zouden nog nooit zoveel belangstelling voor (hun) geschiedenis hebben gehad als op dit moment. Volgens Lübbe blijkt deze belangstelling ook uit het verkoopsucces van boeken op het gebied van populaire geschiedenis, de goedlopende antiekhandel, de *Flohmarktrenaissances* en uit het feit dat de media het publiek met hun museale, archeologische en geschiedkundige onderwerpen niet lijken te vervelen. (Lübbe 1983b, 49-50) De cultuurtheoretici zien musealisering als een manifestatie van deze massale *honger naar geschiedenis*.

In de jaren tachtig probeerden cultuurtheoretici uit verschillende disciplines de vraag te beantwoorden waar de belangstelling voor het verleden eigenlijk vandaan komt en hoe het musealiseringproces geïnterpreteerd moet worden.² Hun verklaringen lopen sterk uiteen: sommigen vonden het een positieve ontwikkeling en anderen een negatieve; sommigen geven er psychoanalytische verklaringen voor die op het individu gericht zijn en anderen wereldomvattende, zoals de postmoderne socioloog Jeudy. (Sturm 1991, 23-103) Wel zijn alle theoretici het erover eens dat musealisering een fenomeen van deze tijd is.

Hermann Lübbe en de musealisering

Om meer inzicht te bieden in de discussie over de interpretatie van het musealiseringproces bespreek ik de these van Lübbe. Lübbe (1926) is een vooraanstaand Duits filosoof en de bekendste musealiseringstheoreticus in de Duits sprekende landen en in Nederland.³ Zijn theorie wordt regelmatig aangehaald in verklaringen voor de ontwikkelingen in het cultuurbehoud van de afgelopen vijftig jaar.⁴ Hij hanteert een geschiedfilosofische benadering die in een aantal opzichten bruikbaar is voor de ontwikkeling van een theoretisch kader voor historisch onderzoek naar cultuurbehoud.

Filosofie van de vooruitgang

De afgelopen vijftientig jaar is de filosofie van de vooruitgang een hoofdthema in Lübbes publicaties. Zijn denkbeelden over vooruitgang en musealisering zijn in de loop van de tijd niet wezenlijk veranderd, hij heeft ze alleen maar aangescherpt. Lübbes vooruitgangsfilosofie bestaat uit een omvattend geheel van denkbeelden over allerlei oorzaken en gevolgen van het vooruitgangs- c.q. moderniseringsproces dat de westerse samenlevingen sinds de industriële revolutie doormaken. Opvallend is dat Lübbe weinig oordelen uitspreekt over de door hem gesignaleerde oorzaken en gevolgen van dit proces. Hij beperkt zich tot een analyse en spreekt zich niet uit voor of tegen bepaalde ontwikkelingen.⁵ Het is niet eenvoudig om zijn werk systematisch uiteen te zetten, omdat veel van zijn denkbeelden sterk met elkaar verweven zijn. Ook gebruikt hij allerlei termen zonder deze te expliciteren. Aspecten als tijd en plaats moeten afgeleid worden. Bovendien onderbouwt Lübbe zijn denkbeelden slechts sporadisch met empirisch bewijsmateriaal en geeft hij zich nauwelijks rekenschap van andere theorieën die het moderniseringsproces tot onderwerp hebben (bijvoorbeeld het werk van Weber, Durkheim en Tönnies).

In het kort komt de vooruitgangsfilosofie van Lübbe op het volgende neer. De westerse culturen maken sinds de Verlichting een proces van versnelde ontwikkeling door. Hij noemt onder andere de toegenomen mechanisering van de landbouw, de verstedelijking, de uitbreiding van de dienstensector, de afname van de tijd die mensen op hun werk doorbrengen, de toename van de vrije tijd en de tijd die besteed wordt aan scholing, de toename van de welvaart en de sociale zekerheid, de productiviteitsstijging van industriearbeid, de toename van wetenschappelijke kennis en de snellere kennisveroudering. Onder invloed hiervan neemt het tempo waarin dit proces zich voltrekt alleen maar toe.

De huidige vooruitgangscultuur komt door deze ontwikkelingen steeds sneller af te staan van de vroegere, traditionele culturen, die door Lübbe ook wel herkomstculturen worden genoemd. Lübbe geeft geen eenduidige definities van deze culturen. Uit zijn teksten kan opgemaakt worden dat hij de traditionele culturen situeert in de tijd van vóór de industrialisatie, toen het merendeel van de bevolking nog in de agrarische sector werkzaam was. (Lübbe 1983a, 50-54) Er bestond volgens Lübbe een beperkte arbeidsdeling en een armzalige autarkie, waarmee hij bedoelt dat mensen over een homogene, op ervaring gebaseerde, stabiele kennisvoorraad beschikten.

Compensatiemechanismen

Mensen kunnen volgens Lübbe maar een beperkt veranderingstempo verdragen. Als de vooruitgang te snel verloopt, komt hun identiteit in gevaar.⁶ De samenleving creëert daarom allerlei compensatiemechanismen om met die veranderingen om te kunnen gaan. Een voorbeeld daarvan is de toenemende belangstelling voor het verleden die de scheiding tussen de moderne vooruitgangscultuur en de traditionele culturen compenseert. Het musealiseringproces is een onderdeel van die historisering. De gestegen welvaart en de toename van vrije tijd in de westerse samenlevingen kunnen volgens Lübbe geen afdoende verklaring bieden voor musealisering.

Door de voortschrijdende modernisering verloopt het verouderingsproces van cultuurgoederen steeds sneller en neemt het aantal relictten (functieloos geworden elementen) sterk toe. De musea fungeren als reddingsinstituten voor de culturele resten uit het verwoestingsproces van de moderne samenleving. Hoe sneller de vooruitgang verloopt, des te sneller de relictten een plaats vinden in musea.⁷ (Lübbe 1983a, 9-32 en 1983b, 49-56)

Lübbe revisited

Er valt heel wat op Lübbes these aan te merken. De belangrijkste punten van kritiek hebben betrekking op het begrip identiteit, de werking van het compensatiemechanisme en de onderzoekbaarheid van zijn theorie. Volgens Lübbe is identiteit (of de angst voor identiteitsverlies) het belangrijkste motief voor mensen om relictten te behouden. Gemusealiseerde objecten bieden een houvast, zijn een baken in de turbulente, steeds veranderende samenleving. Lübbe geeft echter niet duidelijk aan wat hij precies met identiteit bedoelt en er kan dus van alles onder worden verstaan, bijvoorbeeld nationale of individuele identiteit. Het begrip identiteit als hét betekenisgevende element in het musealiseringproces is zo ruim dat het twijfelachtig is of het nog iets uitdrukt. Lübbes idee van musealisering als identiteitsconstituerend en -construerend middel hoeft niet onbruikbaar te zijn, maar hij moet wel precies aangeven wat hij onder identiteit verstaat en voor welke bevolkingsgroepen dit in opeenvolgende periodes geldt.

Een ander punt waarover Lübbe zich slechts vaag uitlaat, is de manier waarop het compensatiemechanisme werkt. Hierdoor blijven veel vragen onbeantwoord. Treedt compensatie alleen op als een bepaalde grens bij het verdwijnen van objecten is overschreden en zo ja, waar ligt die grens dan? Hoe komt de compensatie precies tot stand en op welke manieren wordt het behoud van de objecten gemotiveerd? Maken alle objecten wat dit betreft eenzelfde ontwikkeling door?

De belangrijkste kritiek op Lübbes these geeft Jos de Haan in zijn onderzoek naar de hedendaagse belangstelling voor het culturele erfgoed in Nederland: Lübbes theorie is vrijwel niet te onderzoeken. (1997, 132-133) Ten eerste is het moeilijk om vast te stellen in hoeverre mensen op dit moment meer gehecht zijn aan relictten of meer belangstelling hebben voor

geschiedenis dan voorheen. Ten tweede is de psychologische theorie dat mensen slechts een beperkt veranderingstempo kunnen verdragen, moeilijk meetbaar. Als derde punt stelt De Haan dat de theorie van Lübbe niet voldoende is gespecificeerd. Sociologen als Weber en Durkheim wijzen op heel andere menselijke reacties op het moderniseringsproces dan de tendens om steeds meer cultuurgoederen voor de ondergang te behouden.

Wisselende betekenissen

Musealisering heeft in de kern van de zaak betrekking op een verandering in de omgang van subjecten met (cultuur)objecten. Die verandering komt tot uitdrukking in de wijziging van context, de functie en de waardering van objecten en in de nieuwe subject-objectrelatie die daardoor ontstaat.

Context- en functieverandering

Door objecten te musealiseren ondergaan ze een contextverandering zowel naar tijd als naar plaats. Zo kan het gebeuren dat de omgeving van het object verandert, terwijl het object zelf niet mee verandert. Een traditionele windmolen die vroeger in een polder stond, kan naar verloop van tijd door gemeentelijke uitbreidingen door woonhuizen worden omringd. Ook kan het gebeuren dat het object vanuit zijn natuurlijke context verplaatst wordt naar een nieuwe context. Beeldhouwwerken en andere kunstvoorwerpen die eens de interieurs van kerken sierden, worden bijvoorbeeld overgebracht naar de depots en tentoonstellingszalen van (kunst)musea.

Het feit alleen al dat de objecten in een speciaal gebouw of op een bepaald terrein bijeengebracht worden houdt een isolatie in. Tussen de wereld van het museum (met name de tentoonstellingsruimten of -terreinen) en de buitenwereld bestaat een schemerzone. Parkeerplaatsen, hekken, kaartverkoophuisjes of

-balies, het museumrestaurant en de souvenirwinkel markeren de overgang tussen het alledaagse en het bijzondere (de museumobjecten). Ook de speciale aandacht voor de architectuur van museumgebouwen benadrukt de afgezonderlijke plaats van het museum (en zijn objecten) in de samenleving.

Met de verandering van context gaat een wijziging van de functie gepaard. De objecten verliezen hun oorspronkelijke functie en krijgen een nieuwe, aangepaste functie. Zo verliest de traditionele windmolen zijn functie om water uit de polder te slaan en krijgt hij de nieuwe functie van bewust gekozen element ter verlevendiging van het landschap of het leefmilieu. De kerkelijke kunstvoorwerpen dienen niet meer als versiering maar worden in het museum opgenomen in een bepaalde museale ordening. Zo kunnen zij gebruikt worden om de ontwikkeling van een bepaalde kunststroming in de tijd aan te geven.

Door allerlei museale technieken is het mogelijk de aandacht zodanig op een bepaald object te richten, dat het losgemaakt wordt van de rest van de wereld. Plaatsing van een object op een sokkel in een stille museumzaal tegen een witte achtergrond met een spot erop, ontdoet het object van zowel tijd als plaats. Het zweeft als het ware in het zelf gecreëerde universum van het museum. Het omgekeerde komt voor bij gemusealiseerde bouwwerken in een stad of dorp. Hier straalt de musealisering uit naar de omringende omgeving; enkele gerestaureerde, historische bouwwerken aan een plein of als onderdeel van een stadsgezicht kunnen de charme van vroegere tijden opwekken.

Verandering in waardering en gedrag

Door de musealisering krijgt het object een andere dimensie. Het wordt bijzonder, omdat het waard is bevonden om te behouden. Door een object te musealiseren wordt uitgedrukt dat het

niet mag verdwijnen, maar behouden en onthouden moet worden. Kenmerkend is dan ook dat gemusealiseerde objecten niet of nauwelijks mogen veranderen.

Exemplarisch hiervoor is de manier waarop musea met objecten omgaan. Zij worden in speciaal daarvoor ingerichte ateliers schoongemaakt en gerestaureerd. Het bewaren en tentoonstellen van de objecten vindt vervolgens op zodanige wijze plaats dat ze zo min mogelijk verouderen of schade oplopen. Ze worden in vitrines geplaatst, beveiligd tegen het aanraken door het publiek en er is sprake van voortdurende klimaat- en lichtbeheersing. Zo zijn er allerlei ongeschreven regels voor het bezoek aan kunstmusea: stilte bewaren, museumobjecten niet aanraken en geen snelle en ongecontroleerde bewegingen maken. In openluchtmusea, die de plaatsing van objecten in een gereconstrueerde context als uitgangspunt hebben, is er een voortdurende discussie over de toelaatbare verandering van museumobjecten. In hoeverre mogen objecten slijten door blootstelling aan het klimaat, door het gebruik ervan voor het geven van demonstraties en door aanraking van museumbezoekers?

Een ander kenmerk van musealisering is dat de maatstaven voor de waardering van objecten veranderen. Werden de objecten vóór hun musealisering bijvoorbeeld gewaardeerd vanwege hun plaats in het economische systeem (de molen) of hun decoratieve waarde (de kunstvoorwerpen), door musealisering veranderen die maatstaven in originaliteit en authenticiteit. Op die manier kan het object in een concurrerende verhouding komen te staan met andere gemusealiseerde objecten. Het ene kunstvoorwerp wordt bijvoorbeeld gezien als een betere representant van het werk van een bepaalde kunstenaar of kunststroming dan het andere.

Aan de verandering van de waardering van objecten is een gedragsverandering verbonden. Door musealisering ontstaat er een nieuwe subject-objectverhouding. Museale technieken, zoals de plaatsing van objecten op sokkels of in vitrines, maken extra duidelijk dat de objecten moeten worden bekeken. Zij zijn er niet om achteloos aan voorbij te lopen.

Krzysztof Pomian

De ontwikkelingen die objecten doormaken - verlies van de oorspronkelijke functie, de strijd om het behoud en de nieuwe functies, gekoppeld aan nieuwe betekenissen - zijn onlosmakelijk verbonden met de veranderende samenleving, waarin steeds andere betekenissen worden toegekend aan cultuurobjecten. Een theorie die ingaat op het behoud van cultuurgoederen zou daaraan expliciet aandacht moeten besteden.⁸ Lübke doet dat volgens mij onvoldoende.

In het werk van de filosoof Pomian (1934) staan de wisselende betekenissen van cultuurobjecten zelfs centraal. Hierdoor komt musealisering als een veranderde omgang van subjecten met objecten duidelijker naar voren. Hoewel Pomian het woord musealisering niet gebruikt, geeft hij een voorbeeld waarin hij de betekenis ervan uitlegt. Het heeft betrekking op de geschiedenis van het behoud van de kostbare vazen van de De'Médici's, de invloedrijke bankiersfamilie in Florence ten tijde van de Italiaanse renaissance. (Pomian 1990, 70-71) Deze vazen kwamen achtereenvolgens in handen van vorsten, priesters en museumconservatoren. Pomian constateert veranderingen in de sociale plaats (van studiezaal, via kerk naar museum), beoordelingscriteria (van individuele smaak naar overdraagbare kennis), verbale context (vorsten gebruikten andere woorden dan kerkvaders en museumconservatoren), de wijze van exposeren, het publiek en het gedrag ten opzichte van de vazen.

Semioforen en dingen

Pomian hanteert een cultuursociologische benadering. Hij maakt een onderscheid tussen *semioforen*, voorwerpen die geen gebruikswaarde (meer) hebben en die met een bepaalde, speciale betekenis zijn geladen, en *dingen*, nuttige voorwerpen die in het alledaagse leven gebruikt worden.⁹ (Pomian 1990, 15-46) De semioforen zijn intermediairs tussen de zichtbare wereld (bijvoorbeeld het profane of het heden) en de onzichtbare wereld, dat wil zeggen de wereld die ze representeren, zoals het sacrale of het verleden. Ze worden op een andere manier behandeld dan nuttige voorwerpen: ze worden zo min mogelijk aangeraakt en bewaard op veilige plaatsen. Het paradoxale van semioforen is dat ze welruilwaarde hebben, maar geen gebruikswaarde. Er wordt een zodanige betekenis c.q. waarde aan toegekend dat ze in het economische circuit kunnen worden opgenomen om geruild te worden tegen voorwerpen met een gebruikswaarde. Veranderingen van het voorwerp (bijvoorbeeld gedeeltelijke destructie) of culturele veranderingen, waardoor mensen anders tegen een voorwerp aan gaan kijken, kunnen dit verheffen tot semiofoor of ervoor zorgen dat het zijn functie als semiofoor verliest.

Pomian stelt dan ook dat de geschiedenis van een voorwerp bestaat uit de geschiedenis van de achtereenvolgende betekenissen die aan het voorwerp worden gegeven, oftewel het ruilproces waarvan het voorwerp deel uitmaakt. (1990, 71-72) Zolang een voorwerp een speciale betekenis of een praktische gebruikswaarde heeft, blijft het onderdeel van het ruilproces. Pas als het elke betekenis of gebruikswaarde heeft verloren en niet meer deel uitmaakt van het ruilproces, wordt het afval. Het is volgens Pomian daarom niet voldoende om louter een individueel-psychologische verklaring te geven voor het hoe en waarom van het verzamelen van semioforen, bijvoorbeeld door een analyse te maken van persoonlijke verschillen in smaak.

(1990, 47) Eerst moet geëxpliciteerd worden aan welke betekenissen de samenleving hecht, wat voor status bepaalde voorwerpen hebben en hoe ze behandeld worden. Dit betekent dat er vooral aandacht moet zijn voor de sociale hiërarchie, de verschillende groepen die betekenissen kunnen maken of breken.

Sociale hiërarchie als verklaring

Volgens Pomian leidt de sociale hiërarchie 'onvermijdelijk (...) tot het ontstaan van verzamelingen, van groepen voorwerpen die buiten het circuit van economische activiteiten worden gehouden, die met speciale zorg worden omringd in een voor dat doel ingerichte afgesloten ruimte, en die voor bezichtiging worden uitgesteld'. (1990, 46) Ter illustratie van zijn betoog geeft hij kort de geschiedenis weer van het ontstaan van particuliere collecties en musea in West-Europa. (Pomian 1990, 48-61) Pomian laat zien dat na verloop van tijd telkens nieuwe sociale hiërarchieën naar voren komen die bepalen wat er verzameld wordt en welke omgangsvormen daaraan verbonden moeten worden. Zo hadden in de Middeleeuwen twee sociale groeperingen, de geestelijkheid en de machthebbers, het monopolie op het bezit van semioforen (relikwieën, sacrale voorwerpen en kunstvoorwerpen van kostbare materialen). In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam er echter een proces op gang waarbij nieuwe groeperingen, humanisten en antiquairs, hun plaats in de machtshiërarchie veroverden en nieuwe soorten semioforen introduceerden, zoals allerlei natuurhistorische rariteiten, oudheden en wetenschappelijke instrumenten. Zij hielden zich met deze objecten bezig om iets te leren, maar ook om zich te onderscheiden van andere sociale groeperingen.

Toch is het volgens mij niet voldoende de ontwikkelingen in het cultuurbehoud alleen te verklaren uit de sociale hiërarchie. Voor een goed begrip van de musealiseringstendenzen

moet de cultuursociologische benadering van Pomian aangevuld worden. Zo zijn de ontwikkelingen in het cultuurbehoud in de twintigste eeuw met behulp van zijn theorie moeilijk te verklaren. Aan het begin van de twintigste eeuw bijvoorbeeld ontstond in Nederland niet alleen belangstelling voor historische bouwwerken bij de gegoede burgers. Het besef dat oude, vertrouwde cultuurgoederen als gevolg van de modernisatie verdwenen, drong ook bij bredere lagen van de bevolking door. Om de reacties die hiermee gepaard gingen te verklaren moet er bijvoorbeeld ook aandacht worden besteed aan de angst voor modernisering (de vrees voor het onbekende) en aan allerlei economische belangen. (Struyk 1995)

De rol van de natie

Ook Pomian heeft moeite om een verklaring te geven voor het cultuurbehoud in de twintigste eeuw. Hij geeft aan dat er een verband bestaat tussen de secularisatie van de samenleving en de toename van het aantal musea. Musea zouden de taak van kerken overnemen om de samenleving te integreren en op een onduidelijke manier koppelt hij dit aan het idee van de natie: 'De nieuwe cultus (de toename van het aantal musea en de secularisatie van de samenleving, A.S.) (...) is er een waarvan de natie zich tegelijkertijd zowel tot subject als tot object maakt. Het is een voortdurend eerbetoon aan zichzelf door het verleden in alle aspecten te bezingen (...)' (Pomian 1990, 60) Dit draagt er in zijn ogen toe bij dat in brede lagen van de samenleving een bepaalde consensus ontstaat over de manier waarop het onzichtbare (het nationale verleden) door de zichtbare wereld (het heden) geconcipieerd moet worden. De *macht* die musea op die manier krijgen toebedeeld (het vestigen van een gedeelde, nationale identiteit bij brede lagen van de bevolking), is volgens mij sterk overdreven. Bovendien doet Pomian het

voorkomen alsof er alleen cultuurhistorische musea bestaan; kunstmusea, ecomusea en dergelijke laat hij buiten beschouwing.

Werken aan een theoretisch kader

De theorieën van Lübbe en Pomian geven geen pasklaar antwoord op de vraag hoe ontwikkelingen in het cultuurbehoud geïnterpreteerd moeten worden. Dit betekent echter niet dat hun werk onbruikbaar is. Integendeel, historici en sociologen die onderzoek doen op het gebied van cultuurbehoud kunnen de theorieën gebruiken als inspiratiebron voor de interpretatie van hun empirische onderzoeksmateriaal. Zo geeft Jan Vaessen in zijn proefschrift *Musea in een museale cultuur* (1986) een aanvulling op de theorie van Lübbe wat de dagelijkse leefwereld betreft. Hij betoogt dat de huidige cultuur gekenmerkt wordt door postmodernisme en musealiteit: ‘(...) onze cultuur lijkt steeds meer op een museum.’ (Vaessen 1986, 265) Het gevolg van de musealiteit is dat de legitimering van instituties, zoals musea, bedreigd wordt. Het wordt steeds onduidelijker wat er onder een museum verstaan moet worden.

Onderzoekers kunnen de theorieën van Lübbe en Pomian aan de hand van hun empirische bewijsmateriaal ook toetsen en proberen bij te stellen om op die manier tot een meer steekhoudende interpretatie van het cultuurbehoud te komen. Het interpreteren van de historische ontwikkelingen in het cultuurbehoud is namelijk een bijzonder complexe aangelegenheid. Elke tijdsperiode vraagt om eigen verklaringen. Per periode is een algemene en/of eenzijdige verklaring niet voldoende. Uit de kritiek op de theorieën van Lübbe en Pomian komt juist de behoefte aan een samenhangend geheel van allerlei deelverklaringen naar voren. Om hier zoveel mogelijk inzicht in te krijgen moet er een voortdurend debat gevoerd worden tussen onderzoekers op het gebied van

cultuurbehoud. Er moet met andere woorden sprake zijn van een zoekproces: welke mogelijke verklaringen zijn er en welke zijn het meest overtuigend voor welke periode?

Historisch onderzoek naar cultuurbehoud

Het historisch onderzoek naar cultuurbehoud moet daarbij opgevat worden als een apart onderdeel van de geschiedwetenschap.¹⁰ *Behouden van* is een proces. De betekenissen die aan objecten worden gehecht, wijzigen met de voortdurende veranderingen in de samenleving. Objecten worden in de loop van de tijd op telkens andere wijze gebruikt en met bijpassende zorg omgeven. Zelfs als objecten worden gemusealiseerd en in een museum belanden (waar ze qua uiterlijk niet meer mogen veranderen), wijzigen hun betekenissen door veranderingen in de doelstellingen en uitgangspunten van het museum. Het *behouden van* is niet het passief bewaren van objecten in musea, maar het maakt deel uit van de actieve beweging van de samenleving. Een geschiedenis van het cultuurbehoud zou zich daarom expliciet moeten richten op de brede maatschappelijke context waar de objecten deel van uitmaken; die bepaalt hoe en door wie er met de objecten wordt omgegaan. Dit betekent dat er aandacht moet zijn voor de bedoelingen, concepten en theorieën die ten grondslag liggen aan het cultuurbehoud, de sociale en politieke achtergronden, de belangen van betrokkenen bij cultuurbehoud in de breedste zin van het woord (wetenschappers, politici, eigenaren, het brede publiek) en de institutionalisering ervan. Het in kaart brengen van de geschiedenis van het cultuurbehoud (musea, particuliere verzamelingen, monumentenzorg, archeologiebeoefening) moet dus niet worden gezien als een nevendoelelstelling bij het onderzoek naar bijvoorbeeld de geschiedenis van de kunsten of de moderniseringskritiek. Bovendien moet de aandacht niet zozeer

uitgaan naar de (geschiedenis van de) afzonderlijke objecten. Dat is meer iets voor disciplines als kunst-, architectuur- en techniekgeschiedenis.

Voorbeelden

Graag wil ik besluiten met een (vroeg) voorbeeld van onderzoek naar monumentenzorg om aan te geven hoe ik mij een geschiedenis van het cultuurbehoud in ieder geval niet voorstel. Ik bedoel het proefschrift *Omstreden herstel* (1987) van Wim Denslagen over restauratietheorieën in relatie tot historische bouwwerken in Nederland en een aantal andere West-Europese landen vanaf het laatste kwart van de achttiende tot het midden van de twintigste eeuw. Denslagen geeft een overzicht van de discussies die daarover in het bewuste tijdvak een rol speelden, zonder in te gaan op de maatschappelijke context van het denken over monumenten. De theorieën die hij aanhaalt komen als het ware uit de lucht vallen; hij schenkt geen aandacht aan het feit dat veranderingen in de waarderingen van historische bouwwerken door groepen in de samenleving (en de verbreding van het begrip monument) van invloed waren op de restauratieopvattingen en dus een verklaring kunnen bieden voor de dynamiek van de discussie over restauratietheorieën.

Winfried Speitkamp gaat hier in zijn boek *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871-1933* (1996) wel uitgebreid op in. In Speitkamps studie staat de zorg om monumenten door de tijd heen centraal: hij behandelt de geschiedenis van de monumentenzorg als een apart onderdeel van de geschiedwetenschap. Met dat als uitgangspunt gaat hij op zoek naar verklaringen voor de manier waarop de monumentenzorg zich in de loop van de tijd ontwikkelde. Zo gaat hij uitvoerig in op onderwerpen als modernisering van de samenleving, de relatie van monumenten-

Amber M. Struyk

werkte in 1997 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam aan een proefschrift over particulier initiatief en de monumentenzorg in Nederland

zorg met moderniseringskritiek en stedenbouw, theorie en praktijk van monumentenzorg, particulier initiatief en overheidsbemoeienis, professionalisering en institutionalisering van de monumentenzorg en de ontwikkelingen in de monumentenwetgeving.

Het historisch onderzoek naar cultuurbehoud aan universiteiten is wat betreft de onderdelen musea en verzamelen goed op gang in Nederland, het onderzoek naar monumentenzorg en archeologie staat echter nog in de kinderschoenen.¹¹ Op de essentiële vraag waar een geschiedenis van (een onderdeel van) cultuurbehoud zich eigenlijk op moet richten, geeft het bestaande onderzoek geen duidelijk antwoord. Het is volgens mij dan ook de taak van onderzoekers om in de komende jaren te werken aan een theoretisch kader dat dit type onderzoek richting geeft en inspireert.

- * Graag wil ik Marlite Halbertsma en Ineke van Hamersveld bedanken voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.
- ** De cultuurtheoretici Hermann Lübbe (Zürich) en Krzysztof Pomian (Parijs) zijn twee van de sprekers op het congres ‘The Presence of the Past: Cultural Policy, Media, Museums’. Met dit congres viert de vakgroep Culturele Studies van de Universiteit van Amsterdam op 17 oktober 1997 haar tienjarig bestaan.

Noten

1. Volgens de definitie van de International Council of Museums uit 1973 is een museum ‘(...) een permanente instelling ten dienste van de gemeenschap en haar ontwikkeling, toegankelijk voor het publiek, niet gericht op het maken van winst, die de materiële getuigenissen van de mens en zijn omgeving verwerft, behoudt, wetenschappelijk onderzoekt, presenteert en hierover informeert voor doeleinden van studie, educatie en genoegen’. (Halbertsma 1995, 23).

2. Sturm geeft in haar boek een samenvatting van deze discussie. Ze categoriseert de theorieën van een groot aantal auteurs in vier benaderingen: de geschiedfilosofische, de sociaal-kritische, de psychoanalytische en een postmodern-sociologische benadering. (1991)
3. Er zijn mij twee studies over het werk van Lübbe bekend: een ongepubliceerd proefschrift van de hand van Piret, *Rationaliteit na de verlichting: een reconstructie van het filosofische werk van Hermann Lübbe* en het boek *Diskurs und Dezision: politische Vernunft in der wissenschaftlich-technischen Zivilisation* van Kohler en Kleger.
4. In Nederland werd de musealiseringsthese van Lübbe in 1986 geïntroduceerd door Jan Vaessen in de epiloog van zijn proefschrift *Musea in een museale cultuur* (1986, 255-268). In 1990 verscheen er een artikel van Dos Elshout, waarin hij de ontwikkelingen op museumgebied in Nederland in verband brengt met de theorie van Lübbe (1990, 35-50) Vijf jaar later wijdde ik aandacht aan de musealiseringsthese van Lübbe in mijn doctoraalscriptie. over molenbehoud in Nederland (Struyk 1995). Vervolgens maakte Erik Besseling gebruik van Lübbes these in zijn proefschrift over de musealisering van de techniek. (1996) En tenslotte werd Lübbe recentelijk aangehaald in het onderzoek van Jos de Haan naar de hedendaagse belangstelling voor het culturele erfgoed in Nederland (1997, 132-133). Het feit dat De Haan geen enkele reden opgeeft om Lübbes these aan te halen, wijst er volgens mij op dat musealiseringstheorieën, en met name die van Lübbe, in Nederland algemeen geaccepteerd zijn als mogelijke verklaringen voor ontwikkelingen in het cultuurbehoud.
5. Wel verbindt Lübbe zijn denkbeelden over het vooruitgangsproces met zijn visie op de hedendaagse problemen van westerse samenlevingen en de (politieke) oplossing die hij daarvoor ziet. Het vooruitgangsproces heeft volgens Lübbe onmiskenbaar tot allerlei voordelen geleid (de afname van kindersterfte, de toename van sociale zekerheid en de afname van fysiek zware arbeid). Toch brengt de vooruitgang ook problemen met zich mee, zoals de toenemende milieuvervuiling, die niemand heeft kunnen voorzien en waar niemand schuld aan heeft. Een oplossing moet volgens Lübbe in ieder geval niet gezocht worden door een vlucht in 'Weltvereinfachung'. Hiermee bedoeld hij religieus, ideologisch of politiek radicalisme, zoals het marxisme of alternatieve levenswijzen (de terug-naar-de-natuurbeweging). In plaats hiervan staat hij eclecticisme voor: van alles wat proeven en het beste behouden. Hij vindt dat hij daarmee een liberaal standpunt inneemt. Bij het zoeken naar oplossingen voor de hedendaagse vooruitgangsproblemen moet niet het doel of de zin van de vooruitgang in twijfel worden getrokken. De schadelijke nevengevolgen van de vooruitgang moeten opgevat worden als een *sturingscrisis*. De oplossing ligt volgens Lübbe hierin dat we de gevolgen van ons handelen beter inzichtelijk moeten maken, zodat we eerder kunnen inspringen als ontwikkelingen de verkeerde kant op dreigen te gaan. (Lübbe 1983a, 105-149)
6. Voor zover mij bekend is de enige bron waarop Lübbe deze theorie baseert een krantenartikel. Hierin zet de architect Benedikt Huber uiteen dat mensen een gevoel van vertrouwdeheid verliezen als de bebouwde omgeving per jaar twee of drie procent verandert. Mensen worden dan van hun omgeving vervreemd. (Lübbe 1983b, 55)
7. Lübbe constateert dat er grenzen zijn aan de mogelijkheden van de verschillende mechanismen om de toenemende veranderingen te compenseren. Dit werkt hij onder andere uit aan de hand van het voorbeeld van de monumentenzorg. (Lübbe 1992, 55-74)
8. Alois Riegl, een Oostenrijkse kunsthistoricus uit het begin van deze eeuw, was de eerste die aangaf dat het behoud van cultuurgoederen verbonden is met bepaalde waarden en dat deze waarden in de loop van de tijd veranderen. Zijn theorie is echter sterk gedateerd (geïnspireerd door de romantiek) en wordt hier daarom niet behandeld. Zie voor een aantal van Riegls belangrijkste teksten op dit gebied het boek *Konservieren, nicht restaurieren: Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900* (1988).
9. De term gebruikswaarde kan enige verwarring opleveren. Ook semioforen kunnen *gebruikt* worden door bijvoorbeeld een elite om er haar sociale prestige mee uit te drukken. De term gebruikswaarde heeft dan vooral betrekking op de gedragsverandering ten opzichte van objecten (zoals het zo min mogelijk aanraken van objecten).
10. In mijn denken hierover ben ik sterk geïnspireerd door Speitkamp (1996, 11-24).
11. Op dit moment worden twee onderzoeken uitgevoerd die daar verandering in kunnen brengen. Het gaat om het onderzoek van Martijn Eijckhoff naar de archeologiebeoefening in Nederland tussen 1930 en 1950 en mijn onderzoek naar particulier initiatief en de monumentenzorg in Nederland, 1850-1995.

Literatuur

- Besseling, E. (1996) *De musealisering van de techniek: de totstandkoming van het museum voor Techniek en Arbeid in Mannheim, het Nederlands Textielmuseum in Tilburg en het Museum van Wetenschap en Industrie in Manchester in de periode van 1945 tot 1995*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bergvelt, E. en R. Kistemaker (red.) (1992) *De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle: Waanders Uitgeverij.
- Bergvelt, E., D.J. Meijers en M. Rijnders (red.) (1993) *Verzamelen: van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Heerlen/Houten: Open Universiteit/Gaade.

- Dehio, G. und A. Riegl (1988) *Konservieren, nicht restaurieren: Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900; mit einem Kommentar von Marion Wohlleben und einem Nachwort von Georg Mörsch*. Braunschweig/Wiesbaden: Friedr. Vieweg & Sohn.
- Denslagen, W.F. (1987) *Omstreden herstel, kritiek op het restaureren van monumenten: een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Elshout, D. (1990) 'Musealisering van de cultuur: het museum als geheugen'. F. van den Burg en H. van Dulken e.a. (red.) In: *Kunst en beleid in Nederland; 4*. Amsterdam: Boekmanstichting/Van Gennep, 35-55.
- Haan, J. de (1997) *Het gedeelde erfgoed: een onderzoek naar de veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Den Haag: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau, 136. (Het culturele draagvlak; 3)
- Halbertsma, M. (red.) (1995) *Themaparken, dierenruinen en musea: overeenkomsten en verschillen in de presentatie tussen Nederlandse themaparken, openluchtmusea, dierenruinen, natuurhistorische musea en musea van wetenschap, scheepvaart en techniek*. Rotterdam: Erasmus Centrum voor Kunst- en Cultuurwetenschappen.
- Heijbroek, J.F. (red.) (1995) *Voor Nederland bewaard: de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in het Rijksmuseum*. Baarn: De Prom. (Leids kunsthistorisch jaarboek; 10)
- Jong, E. de, G.Th.M. Lemmens en P.J.J. van Thiel (red.) (1985) *Het Rijksmuseum: opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling*. Weesp: Fibula/Van Dishoeck. (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1984; 35)
- Kohler, G. und H. Kleger (Hrsg.) (1990) *Diskurs und Dezision: politische Vernunft in der wissenschaftlich-technischen Zivilisation*. Zürich.
- Lübbe, H. (1983a) *Zeit-Verhältnisse: zur Kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz/Wien/Köln: Styria. (Herkunft und Zukunft; 1)
- Lübbe, H. (1983b) 'Der Fortschritt und das Museum'. In: *Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften; I*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 39-56.
- Lübbe, H. (1992) *Im Zug der Zeit: verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart*. Berlin/Heidelberg: Springer.
- Piret, J.M. (1996) *Rationaliteit na de verlichting: een reconstructie van het filosofische werk van Hermann Lübbe*. Brussel. (Manuscript; proefschrift Vrije Universiteit Brussel)
- Pomian, K. (1986) *Collectionneurs, amateurs et curieux: Paris, Venise: VI-VIIIe siècle*. Paris: Gallimard. Vert. I. van Hoorn (1990) *De oorsprong van het museum: over het verzamelen*. Heerlen: De Voorstad.
- Severens, M.H.H. (1995) *Museumpark Rotterdam: ontstaat er een meerwaarde door het clusteren van culturele instellingen?* Rotterdam. (Manuscript; doctoraalscriptie)

- Speitkamp, W. (1996) *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871-1933*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; 114)
- Struyk, A.M. (1995) *De geschiedenis van het molenbehoud in Nederland, 1850-1990: molenbehoud en musealisering van de cultuur*. Rotterdam. (Manuscript; doctoraalscriptie)
- Sturm, E. (1991) *Konservierte Welt: Museum und Musealisierung*. Berlin: Reimer.
- Vaessen, J.A.M.F. (1986) *Musea in een museale cultuur: de problematische legitimering van het kunstmuseum*. Zeist: Kerckebosch bv.

Bibliografische gegevens

Struyk, A. (1997) 'Denken over musealisering: pleidooi voor een theoretisch kader voor historisch onderzoek naar cultuurbehoud'. In: *Boekmancahier*, jrg. 9, nr. 33, 281-293.